

xkeh. k vkš ' kgjh {ks=ks es dk; l djrs gq efgyk i fyl ds dk; l es fuekz k gkus
okyh l eL; kvka dk vè; ; u

Jitendra P.Morande

Research Scholar,Gondwana University,Gadchiroli

Dr.Dashrath T.Gajbhiye

Assit.Professor,Aniket Mahavidyalaya,Wadsa

l kj

Hkkjrh; l ekt ea l adh. l z ekufi drk l s mcjrs gq] vi uk vflrRo cukus ds fy, efgykvka
us vuud inka ij vi uk fo'ks'k LFkku cuk; k gs orèku ea efgyk, j l keftd o vkfFkd {ks=
l s l c) foFkku Hkfedkvka dk fuogu dj jgh gs efgykvka ea u dny vi us vfedkjka ds
çfr tkx: drk vkbz gs vfi n os l ekt] dyk] l kfgR; j jktuhfr] l कृति, कॉरपोरेट क्षेत्र,
foKku çks] kfxdh l fgr l kefd {ks= ea Hkh egloi nkz inka ij vkl hu gpz gs efgyk, j bl
cnyrs gq l keftd i f j d; ea i #kka ds l eku Hkxhinkjh dk fgl l k cu jgh gA bl
Jafkyk dks vkxs c<rs gq efgykvka }kj Hkkjrh; i fyl ç'kkl u ea Hkh fo'k"V Hkfedk dk
fuogu fd; k tk jgk gs orèku l keftd , oa vkfFkd vko'; drkvka us efgyk gr i fyl
ç'kkl u ds }kj [kksys gs; s Lofuhk] gkus ds fy, Hkh bl {ks= ea dne j [k jgh gA efgyk
i fyl - i fyl ç'kkl u dk egloi nkz vx gA

eq]; 'kcn: xkeh. k, i fyl ç'kkl u, i fyl ç'kkl u

i fjp;

vkfFkd ; x ea l oçFke efgyk i fyl dks 0; ogkj ea ykus dk Js foüo ea l a çä jkT;
vesj dk dks fn; k tk l drk g] D; kfd bl ns'k ds U; w kdZ uxj ea l oçFke 1845 ea
i fyl eVUI dks fu; çä fd; k x; kA eq]; Hkfedk yMfd; ka , oa efgykvka dks vi uh
l çpZkh ea j [kus rFkk mul s vijkek mxyokus l s l Ec) FkhA bl dk çpyu çkjEHk djuk
bl fy; s vko'; d gks x; k D; kfd yxHkx l Hkh l jdkjh , oa xj l jdkjh vfhkdj. kka ea
budh vko'; drk vuHko dh x; h rFkk buds vfhkdrkz pkgs os tsy vèkh{kd] , ts V 'ksjQ
Hkh jgs gks mlugkus efgyk vijkek; ka dh c<fh nj ds dkj. k , s s efgyk l xBu dh

vko' ; drk ij vuttko fd; k 1/4kga] 1969/A budh fl Qkfj'k ij l jdkj us efgyk i fyl
l xBu cuk; kj bl dh l Qyrk dks ns[krs gq s vl; l jdkjh o xj l jdkjh l LFkkuka ea Hkh
'efgyk i fyl ' ts h 0; oLFkk dks 0; ogkj ea mrkj us dk ç; Ru fd; kA

1888 rd l a ä jkT; vejfdk ds dN cM+ 'kgjka ea i fyl eS/u ds : i ea efgykvka dh
fu; ä gks x; h FkhA i gyk fyf[kr mnkgj .k ftl ds ckjs ea l puk, mi yÇek gS 1883 ea , d
j{kd dh foëkok dks f'kdkska 'kgj dh i fyl ds : i ea HkrÉ fd; k x; kA mlgha efgykvka
dks 1905 ea i fyl dh 'kfä nh x; h ftl l sfd ijksk : i l s o çHkkoh <x l s ; qfr; ka o
efgykvka dh l keftd n'kkvka o ufrd l j {kk dj l dA

vejhdk ds mijkUr 'efgyk i fyl ' dh HkrÉ djus okyka ea foüo dk nll jk n'sk teZuh
FkKA l oçFke mlga os ; kvka l s fui Vus dk dk; Z Hkkj fn; k x; kA 1903 ea i fyl ds vlrxr
efgyk çdks'B dh LFkki uk fofekor dj nh xbz 1/4kga] 1969/A

fcMu ea tc 'efgyk i fyl ' dh 'kq vkr gpl rks l oçFke bl ea nks çdkj ds l eng ns[kus
dks feys igys os 'efgyk&deftllga 'iSks&efgyk' i fyl 'Loa l dh' dgk tkrk Fkk rFkk
nll js os jk"Vh; iSksyax efgyk deFA çFke foüo ; q) ds indZ efgykvka dks eS/u ds : i ea
fu; ä fd; k ijUrq mlga u rks i fyl dKULVfcy dh l a[; k nh x; h u gh , s k 0; ogkj ea
yk; k x; kA 1916 ea dN efgyk; a jk"Vh; efgyk deF l xBu l s yh x; h vksj efgyk
i fyl ds : i ea jktëkuh i fyl ea HkrÉ fd; k x; k 1/4fuxe 1963/A

bl çdkj çFke foüo ; q) us efgyk i fyl dks viuh mi ; kfxrk fl) djus dk vol j
çnku fd; kA fyax Hkn dkj l d nh; dkuu fnl Ecj 1919 ea v; kx; djkj fn; k x; k vksj
i fyl ea efgykvka dh Hkkxhinkjh fofek l Eer ekuh x; hA 1920 rd jktëkuh i fyl dh
l a[; k 112 gks x; hA ml h o"lZ cs MZ deSh xBr dh x; h vksj efgykvka dh HkrÉ ij yxs
ç'ufpllg dh [kkst dh x; h FkhA cs MZ deSh us viuh fj i kVZ çLnrq djrs gq s fy [kk gS fd
; q) ds vuttkoka us fl) dj fn; k gS fd efgykvka dh i fyl ea HkrÉ dN fuf'pr dÜkD; ka
ds fuoZgu ds fy; s dh tk l drh gS fQj Hkh deSh us fu; ä foHkkxh; vfedkdfj; ka ds
Åij NkM+fn; k ftl l sfd efgyk i fyl dh of) n'sk ea u gks l dhA

bruk l c gkus ds ckotn Hkh efgyk i fyl ks dh l a[; k ea , oa xqkkRed fn'kk ea c<kjkh
ugha gks ik jgh Fkh bl ds i hNs çHkko' kkyh 'l ekt&eukfoKku' ; g dke dj ik jgk Fkk fd
i fyl dk; kA ij iq "kka dk , dkfedkj ekuk tkrk jgk gS rFkk efgykvka l s , s i ks "ks

dk; Z dh vi\$kk ugha dh tkrh l drh FkÉ bl i{k ea ; g dgk tkrk Fkk fd efgyk; s
LoHkkor% Hkkor d gkrh gS rFkk budks , d s dk; Z dj i kuk ef' dy gkrk gA 1930 rd ; jki
ea dbz n\$ kka ea efgyk i fyi dk çpyu c<fk x; kA

, d vkj tgi foüo Lrj ij efgyk i fyi dh c<kkj dh çofÜk ns[kh x; h] ogh nñ jh
vkj ; g fopkj èkkjk Hkh jg&jgdj l keus vkrh jgh fd efgyk; s i kS "ks dke ugha dj
l drh %gku] 1975%A ; fn fdl h i f j f L F k r ea os bl ' Øj & ç f r ds dk; Z ea l ayXu Hkh gks
tkrh gS rks mudh Hkkouk; a cny tkrh gA ukjh&l gt l ân; rk l ekir gkus yxrh gS rFkk
l onuk; a l w[k tkrh gA fQj , d h ' vl keku; ' efgyk; a c P p k a , oa efgykvka ds mi pkj kRed
l èkkj Hkfredk ea dgk; rd l Qy gks l drh gA i f j . k k e r % b r u h e g R o i w k z f t E e n k j h b l g a
ugha nh tk l drh gS % f u x e] 1963%A bl ga efgyk l ektka ea i % k s y a x ds fy; s r F k k ; k r k ; k r
fu; a d v f H k d j . k k a ds v l r x z d k e f n ; k t k r k F k k % ç k b l 1974%A

l e; ds l k F k i f j o r z v k ; k r F k k e f g y k i f y i d h l g H k k f x r k c < e s y x h] f d l u g h j k T ; k a e a
rks mudk çf'r'kr rd fuf'pr gkus yxka l e; ds l k F k b u d h v k o ' ; d r k v u t k o d h
x; h r F k k ç l f x r k l e > e s v k ; h A b l ç d k j f o ü o H k j e s u f o d f l r n \$ k o j u -
f o d k l ' k h y , o a f i N M s r F k k v f o d f l r n \$ k a e s H k h e f g y k i f y i d k ç p y u c < + x ; k A

i pk; rh jkt 0; oLFkk ea efgyk çrfufekRo :

bl h l n H k z e a t c L F k k u h ; L o ' k k l u l l F k k v k a d h c k r d h t k , a r k s i f j d e ' ; d n v y x
d g k u h c ; k a d j r k g A i p k ; r h j k t l l F k k v k a e a e f g y k v k a d k ç r f u f e k R o l f o e k k u e a 73 o a
l d k k e k u v f e k f u ; e d s y k x w g k u s l s i n d z x k e h . k L r j i j j k t u h f r d 0 ; o L F k k e a e f g y k v k a d h
l g H k k f x r k d k Q h d e F k h A m l e a p u k o e a [k M s g k u s r F k k f d l h H k h ç d k j d h j k t u h f r d
x r f o f e k e a H k k x y u s d h b P N k d k v H k k o F k k A b l l f o e k k u l d k k e k u v f e k f u ; e u s e f g y k v k a
d k s x k e h . k L o ' k k l u l l F k k v k a e a m f p r u s R o ç n k u d j u s d k d k ; Z f d ; k A g f j ; k . k k e a
l o B k k f u d : i l s e f g y k v k a d k s 33 ç f r ' k r v k j { k . k ç n k u f d ; k x ; k g A t u o j h 2016 e a
l a l l u g q g f j ; k . k k i p k ; r h j k t p u k o k a e a e f g y k v k a u s v ç R ; k f ' k r l k g l f n [k k ; k g A b l
p u k o e a e f g y k v k a d s f y , d y 22936 % 36-7 ç f r ' k r ½ i p i n v k j f { k r f d ; s x , F k s i j a r q
d y 25495 % 42-2 ç f r ' k r ½ e f g y k i p b l p u k o e a f u o k f p r g p A ; f n g e b u v k o d M k a d k s
J s k h d s v u d k j t k p r s g s r k s l k e k u ; J s k h d h e f g y k v k a d s f y , 16082 % 25-7 ç f r ' k r ½ i p
i n v k j f { k r f d ; s x , i j U r q f u o k f p r g p z 10120 % 16-7 ç f r ' k r ½ e f g y k , A v u d f p r t k f r
d s f y , e f g y k i p k s d s f y , 6854 % 11 ç f r ' k r ½ i n v k j f { k r F k s i j a r q d y 8365 % 13-8

çfr'kr½ efgyk, a fuokfpr gpa vr% vkadMka l s Li "V gS fd gfj; k.kk jkT; ea oržeku puko ds vkadMka l s Li "V gS fd ; gka ij efgyk l 'kfädj.k o jktuhfrd l gHkkfxrk dks çkRl kgu fn; k tkrk gA l jã p in ipk; rh jkt 0; oLFkk ea cgr gh egRoiwz l e>k tkrk gA bl in ij Hkh efgykvka us vius fy, vkj{kr inka l s T; knk in xg.k dj jktuhfrd l gHkkfxrk o l 'kfädj.k dk çn'ku fd; k gA vr% ge dg l drs gS fd gfj; k.kk ipk; rh jkt l LFkkvka ea efgykvka dks u dny çkRl kfgr fd; k x; k gS

cfYd mudh jktuhfrd l gHkkfxrk dks l ekt ds vkj{kr oxz ea l dkkfud çkoekkuka l s Hkh mij mBdj LFkku fn; k gA ; g efgyk l 'kfädj.k ds fy, l ekt dh l dkjRed l kp dk ifj.kke gA

j{kk l ok {ks= ea efgyk, a :

Hkkjrh; j{kk l ok ¼l suk½ ea Hkh efgyk, a egRoiwz Hkkfedk vnk dj jgh gA Fky l suk ea igyh ckj efgykvka dh HkrÉ o"z 1992 ea gpa ekpZ 6] 1993 dks 25 efgyk vfedkfy; ka ds igys çp us fu; fã çkR dhA vkt Fky l suk dh 12 'kk[kkvka ea 1500 l s T; knk efgyk vfedkfyh dk; jr gA tuojh] 2007 ea l a çã jk"V dh efgykvka dh igyh 'kkfir l suk ea 105 Hkkjrh; Fkha o"z 2011 ea yfVvu/ duzy ferkyh eèkferk igyh efgyk vfedkfyh cuh] ftlgs dky ea Hkkjrh; nirkohl ij gq vkr dh geys ds nkjku ohjrk ds fy, l suk emy fn; k x; kA Fky l suk ea efgyk] vQl jka dh Hkkxhnhkj 3-80 çfr'kr gA bl h çdkj ok; q suk ea efgykvka dks igyh ckj 1994 ea 'kkfey fd; k x; kA igys ok; q suk ea efgyk i k; yV dks l g; kxh dh Hkkfedk ea j [kk x; k ijUrq 2015 ea efgyk i k; yV dks QkbVj i k; yV ds : i ea ; q) ea fgLI k yus dh vuofr nh xBA eè; çns k ds jhok l s vofu prpnh Hkkjrh; ok; q suk ea igyh efgyk QkbVj i k; yV cuh tks vkt fkykbV yfVvu/ ds in ij gA' vkt ok; q suk ea efgyk vQl jka dh Hkkxhnhkj 13-09 çfr'kr gA uks l suk ea efgyk vQl j 6 çfr'kr gA uks l suk ea Hkh efgykvka dks 1992 ea 'kkfey fd; k x; k vkj fnl çj] 2018 ea l jdkj us efgykvka dks xj & vfedkfyh in ij Hkh HkrÉ djus dk fu.kz fy; kA vekZ fud cyka ea 2016 ea vl e jkbQYI ea igyk efgyk l fud nLrk cuk; kA ekpZ 2016 ea dltæ सरकार ने सीआरपीएफ और सीआईसीएसएफ में कॉन्स्टेबल के 33 प्रतिशत पदों पर महिलाओं dks j [kus dh ?kk'k.kk dh] l hek l j {kk cy ds 51 o"z ds bfrgk l ea ruqh i kjhd Qjoj] 2016 ea igyh efgyk vfedkfyh cuhA pMhx<+dh fkykbV yfVvu/ fguk tk; l oky Qjoj] 15] 2019 dks Hkkjrh; ok; q suk ea igyh fkykbV batfhu; j cuhA

सन् 1973 में एशिया का पहला ऑल वुमन पुलिस थाना कोझिकोड में शुरू हुक् Fkk vkj vc rd nsk ea yxHkx 479 efgyk ifyl Fkkus [kry ppls gA tMj] Økbe vkj ifu'kesV fjikM/ 2018 ds vuq kj bu Fkkuka dh otg l s efgykvka ds f[kykQ gkus okys vi jkek vc igys dh rnyuk ea 22 cfr'kr- vfed ntZ gkus yxs gA fl fDde dh igyh efgyk vkbZ h, l vQI j] vijftrk jk; dk mIs; foeu YMyh l kd kbVh cukuk gA bl ds fy, efgykvka ds fo: ek vi jkek jkdj mlgs l 'kä cukus ij dk; Z djuk gksxA v: .kkpy cnsk dh Mhl hi h bz kk i kMs nks yk[k l s vfed cfp; ka dks vkRe j {kk dk cf' k{k. k fnyok pdh gftUहे इस कार्य के लिए लिम्का बुक ऑफ रिकार्ड में जगह मिल चुकी है। तिलोतमा वर्मा, वाइल्ड लाइफ क्राइम कंट्रोल ब्यूरो चीफ जो पहले सुपरिंटेंडेंट ऑफ पुलिस रही है एक , d h vQI j dh Nch j [krih g\$ ftl l s Mdsr gks ; k ol; tho rLdj l Hkh dka rs gA oMknjk dh Mh, l ih] l jkt dekjh jktLFkku dh jgus okyh g\$ tks cPpka xM , oa cM Vp ds ek; u mlgh ds vankt ea fl [krih gA iatkc dMj dh 2012 c\$ dh vkbZ h, l vfedkj h l jxy 'kpyk bu fnuka yg dh nxe i gkfm+ ka ds chp jgus okyh l j {kk dk nkf; Ro l Hkky jgh gA mlgh efgykvka dks pkjnhokjh o cPKV ea cIn efgykvka dh f>>d nij djus ds fy, yg ea efgyk Fkkuk [kryk rkfd l hfMf efgyk, a vi uh f'kdk; r ntZ djok l dA

çkphudky l s gh ifyl dks jkT; o ç'kkl u 0; oLFkk dh ekjh ekuk tkrk gS ; g jkT; dh dkuu 0; oLFkk fu; U=d vfhkdj.k ds : i dk; Z djrh gS ifyl 'kcn dh mRi fUk xhd Hk"kk ds 'i kfy l ' 'kcn l s gpz g\$ ftl dk rkri ; Z , d h 0; oLFkk g\$ tks dkuu ds fØ; kJo; u rFkk 'kfä 0; oLFkk dks cuk, j [krih g\$ nil js 'kcnka ea ifyl dk dk; Z vi jkek dh dks dkuu ds nk; js ea jgdj n.M fnyokuk gA çR; d l ekt vi us LFkkf; Ro , oa l xBu dks cuk, j [kus rFkk vi us l nL; ka ds chp l nHko dk; e djus ds fy, fdl h u fdl h ra= dk fodkl vo'; djrk gS

ifyl tu fu; U=.k dk , d , d k gh l LFkk) ra= gS ifyl dk eq; dk; Z jkT; ea 'kkfUr 0; oLFkk dk; e djuk ; kfu dkuu dk 'kkl u cuk, j [kuk gA Hkjr ea ifyl dk bfrgk cgq gh ij kuk gA ifyl 0; oLFkk dk mYys[k dksVY; }kj jfpr vFkz kkl= ea Hkh feyrk g\$ vFkz kkl= ea 'kkl d ds drD; ka dk foLr o.ku gA bl ea fuekZjr fd; k x; k fd 'kkl d dks vi us jkT; {ks= ea fuxjkuh j [kuh pkfg, vFkz kkl= dh jpuk ds l e; pkjh rFkk vU; vi jkek dh jkdFkke ds fy, fdl h u fdl h : i ea ifyl ra= dk : i fn [kklZ i Mf k gA

euđ; thou dk bfrgkl , d Øfed fodkl dk bfrgkl gš Øfed fodkl dh çkj fHkd
 fLFkfr ea euđ; , d , d h l kekf td fLFkfr ea igpp x; k Fkk fd ml s vi us ifjokj] xyh
 ekoyys dks vl j f{kr egl w fd; k ml us ufrdrk dkumu vksj fu; eka dk vHkko fn [kkbz
 fn; k ml us ns[kk fd l H; rk vksj l fLFkfr foydr gks pph Fkh l gvflrRo dh Hkkouk l eklr
 gks xbz Fkh fuczy vksj vl gk; dks 'kfä' kkyh l s Hk; Fkk] 0; fä dks vi us tku&eky dk
 [krjk gj oä cuk jgrk Fkk 'ftl dh yk Bh ml dh Hk; ' dk fl) kar gh U; k; dk , dek=
 vkekj jg x; k Fkk] ; g fLFkfr Bhd os h gh Fkh ts s cMk eNyh Nksh eNyh dks fuxy
 tkrh gš 0; fä vjktark dh bl d"Vi wkz fLFkfr l s Åc pdk Fkk og bu nd[kka l s
 Nq/dkj ikdj l dk vksj 'kkr dk thou 0; rhr djuk pkgrk Fkka vkeHk"kk ea l ekt ds
 fo#) fd; k x; k dk; Z vijkek gš bl h rjg eke] ufrdrk rFkk U; k; ds fo#) fd; k x; k
 dk; Z Hkh vijkek gš exj 0; fä dk dks l k dk; Z eke] ufrdrk] U; k; rFkk l ekt ds fo#)
 gš bl dk fu.kz djuk cMk gh ef' dy gš vijkekka ds fy, , d fu; ekoyh cukbz xbz ml
 fu; ekoyh ij dk; Z djus ds fy, ftl ræ dks cuk; k x; k ekh&ekhs ml ræ us ifyl
 dk : i ekkj .k dj fy; kA

&&&'ifyl 'kfä' dh fopkjekkjk mruh gh ijkuh gš ftruh dh ekuo l H; rkA ts &ts s
 l H; rk dk fodkl gsrk x; k ykxka ds chp 0; oLFkk cuk, j [kus dh vko' ; drk c<rh xbz
 igys ifjokj] fQj dchyl rRi 'pkr tutkfr; ka dk fodkl gsrk x; k rFkk mu detkj
 ykxka dh l j {kk ds fy, dkumu rFkk fu; eka dh vko' ; drk i Mæus yxh rkfd 'kfäoku l s
 detkjka dk mRi hMæ jkd tk l da bl h l s l ekt dks vko' ; drk gpA , s s ræ dh
 LFkki uk dh dkumu o fu; eka dh ikyuk gks l da bl ræ us l e; &l e; fofHku ukeka l s
 l ekt dh l j {kk rFkk vijkekka dk neu fd; k l e; kuđ kj ml dk uke ifyl fn; k x; k
 çkj fHkd dky ea jktkvka }kjk l suk l s gh l Hkh çdkj ds vijkekka dh jkdFkke ds fy,
 'kfä çnku dh xbz Fkh] l suk dk çed[k dk; Z jkT; ka dh l hekvka dh j {kk rFkk l ekt dh
 ckgjh foi fuk; ka l s cpkuk Fkk] yfdu jkT; ds vUnj yw&[kl kš] yMk&>xMk dh
 f'kdk; ræ vkus yxh ftl dkj .k dkumu 0; oLFkk cuk, j [kus ds fy, ml js ifyl ræ dh
 vko' ; drk i MæA orëku l e; ea ifyl ds dk; ka ds ijEijkr rjhdka ea cnyko gskuk
 vko' ; d gks x; k gš vc ifyl dk dk; Z dny vijkekka ij fu; U=.k j [kuk gh ugha cfyd
 turk ds chp cy dk çhd u cudj l ekt ds , d çrfufek ds : i e] , d l ekt l dh
 l fLFk ds #i ea dk; Z djrs gq turk tukhu ds eë; ; g foUokl išk djuk gš fd
 ifyl muds fgr ds fy, Lo; a ds cfynku graq gj {k.k çrc) rRij gš vkt dh ifyl

ds dk; kã dk nk; jk cgr gh fo'kky gsbuea i fyi ds emy dk; j l kekf'td 0; oLFkk l Eclèkh dk; j jk"Vghr o l ekt dY; k.kdkjh dk; j vijkek fujkek d dk; j jk"Vh; l g {kk l ecèkh i fyi dk; j l kekf'td eukoSkkfud l ekkjoknh fl) kr ij vkek'fjr dk; j ekuo vfe'kdjh dh l g {kk l s l cfe'kr dk; j l Hkh i fyi foHkkx ds dk; j gS

i fyi vfe'ku; e ds vuq kj i fyi ds emy dk; j ea vijkekka dk vlošk.k o mudh jkdFkke djuk] jkT; ea dkuu , oa 'kkfr dh 0; oLFkk djuk] cuk, x, vfHk; kx dks U; k; ky; ea çLnr djuk] x'r djuk] l kekf'td 0; oLFkk l Eclèkh i fyi dk; kã ea ts s fd ; krk; kr dh l pk: : i l s 0; oLFkk djukA foHkku l xBuka }kj l e; & l e; ij fudkys tkus okys tny l kã clln o gMfkyka ea miLFkr jgdj mudk l gh fu; kstu djds mu vkanksyuka dks mxz gkus l s cpkuk l ekt ea Qsys tkfrok] èkkfe'z naxka , oa vU; Ql knka ij fu; =.k djuk] l ekt ds çR; d 0; fã dks l kekf'td l g {kk dk ekgkSy nuk Hkh i fyi dk dk; j gS bl ds vfrfjã vks] kfxd l g {kk ea l g; kx rFkk vks] kfxd vã kkr ts h l eL; kvka dks fui vkus ea Hkh i fyi cgr cMh Hkfedk fuHkkrh gA jk"Vfgrdkjh o l ekt dY; k.k dk; kã ea nšk o jkT; ea miLFkr vfr fo'k"V 0; fã; ka dh l g {kk dk ij k ftEek i fyi cMh cs[kuch l s fuHkkrh gS nšk lFkr ftrus Hkh tu&ckgY; LFkyka dh fuxjkuh djrh gS bl ds vykok egUoiwz LFkyka ; Fkk ẽ foeku iru [ktkuk] vkdk'kok.kh] nijn'ku vkfn ds l g {kk Hkh i fyi ds }kj dh tkrh gS nšk o jkT; ea vkus okyh foHkku çkfrd vkinvka ts s HkdEi] ck<} vdky] taxyka ea yxh vx vkfn bu l c ifjLFkr; ka ea ihfMfka dh l gk; rk i fyi }kj dh tkrh gS bl ds vykok i fyi }kj vijkek fujkek d dk; kã ea vijkek dk irk yxkuk vijkek dks l tk fnykus ea U; k; ky; dk l g; kx djuk bl ds l kFk&l kFk ts ryk'kh] Ngckth] psh] Mkd] dRy vkfn l s l cfe'kr vijkekka dks vnkyr rd igpkuk] tks l ekt ea l Qniks k vijkek gS mudk inkQl dj mudks vnkyr ea is'k djus ea i fyi viuh cgr cMh Hkfedk fuHkkrh gS v'yhy l kfgR; ds çdk'ku ds fu; eu ea Hkh i fyi viuk jky vnk djrh gS vufekr fuekz ij jkd Hkh i fyi gh yxkrh gA jk"Vh; l g {kk l Eclèkh ekeyka ea ij jk"Vka }kj vkØked dk; bkfg; ka ds fo#) Lojk"V ds çfr tkx: drk dk mFkku djds l g {kk i fã }kj jkk djus ea i fyi dh cgr cMh egUkk gS bl ds l kFk&l kFk nšk ds vl kekf'td ruoka l s l keku; tuthou dh l g {kk djus ea Hkh i fyi vge-jky vnk djrh gA

l kekf'td eukoSkkfud l ekkjoknh fl) kr ds vkek'j ij Hkh i fyi l ekt ea vge- dk; j djrh gA ts s fd i j ksy vfe'kdj; kã i fjo{kk vfe'kdj; ka rFkk tsy vfe'kdj; ka dks l fØ;

I g; ks nrh g\$ l ekt ea l ekt dh vuøfr l s dkuwuka dk ikyu djkrh g\$ l e; &l e;
ij turk ds ykxka l s l nHkkouk i wKZ l Ei dz cuk; s j [krh g\$ turk l s l æfækr Nks/h&Nks/h
l eL; kvka dks vuk\$ pkfjd Lrj gy djus dk ç; kl djrh g\$ l øk Hkko l s i fyl turk
dk l g; ks djrh g\$ bl ds vykok i fyl fd'kkj vijkek] fHK{kkofÜk} fL=; ka l s NMNM+
rFkk cky vijkek t\$ h l eL; kvka dk fcuk U; kf; d mi pkjka dk l gkj k yrs gq fuokj .k
djus dk ç; kl djrh g\$ ekuo vfekdjka dh l j {kk l s l æfækr ekeyka ea Hkh i fyl dkQh
vPNk çn'ku djrh g\$ l ekt ea t\$g; Hkh ekuo&vfekdjka dk guu gkrk g\$ rks i fyl
c [kuch l s vi uh ftEenkjh fuHkkrh g\$ t\$ sfd l ekt ea vo\$ k os ; kofÜk} etnij ka dk 'kk'sk .k
; k fQj cækok etnij] tkr&ikr ekez ij Nha/kd'kh rFkk is'koj vijkekka ij fu; æ .k djrh
g\$ bl ds vykok vekuoh; 0; ogkjka l s i hfM+ka dh j {kk ea l g; ks djrh g\$

mí's k

- 1- vll; {ks=ks es dke djuokyh efgyk deF; ks vksj efgyk i fyl deF; ks ds l keus vkuokyh l eL; kvka dk rnyukRed vè; ; u djuka
- 2- efgyk vijkfek; ka dh fpdfRI k t\$ap djus es efgyk i fyl ds dk; Z es vk.kokyh l eL; kvka dk dk vè; ; u djuka

l kfgR; dh l eh{kk

l k; Vj , .M eQh] ¼1995½ us vi us 'kk'sk ea i k; k fd 0; fDr ds dk; LFky dk ekgk\$y tgka
og dk; Z djrk g\$; fn ogka og vl j f{kr egl w djrk g\$ rks ; g dk; LFky ruko dks
c<krk g\$ 0; kol kf; d dk; Z vksj i kfjokfjd ekæka ds chp l ketL; u cBk i kus l s Hkh
ruko dh fLFkr curh g\$ uk\$dh l s l EcfU/kr ruko ifjokj dh ekæka vksj ifjokj dk
mudh Hkk\$rd l j {kk inku djus dh {kerk ds chp vllrj i \$nk djrk g\$

es; j , .M fLeFk ¼1993½ , oa i k\$uksu , .M t\$DI u ¼1989½ us dk; Z l rñ"V vksj depkj
dk; Z n'ku o ruko dk v/; ; u fd; k ftl ea i k; k fd dk; LFky ij ruko i \$nk djus okys
dbz dkj .k g\$ t\$ & i kfjokfjd l æ"KZ o dke dk cks> budh otg l s ruko i \$nk gkrk g\$
rFkk depkj dh mRi kndrk ea deh vkrh g\$; fn l æBu i z\$ku vi us depkfj; ka dks
mudh dMh egur ; k l æBu ds ifr muds ; ksxnku dks l jkguk ugha nrk g\$ rks ruko
mRi l u gkrk g\$ ftl l s T; knkrj depkj dk; Z NkM+us dk bjknk cuk yrs g\$

Scullen and Golf (2000) us vi us v/; ; u ea dgk fd ruko , d vkokfNr i frfØ; k gS rFkk ruko dks fu/kkZjr djus ds fy, dke ds ekgsy] iz'ku l eFkZ] dk; Hkkj vkfn tS s dbZ iæq[k dkjdka dks bfixr djrk gA ftl l s de'pkjh ds 'kkjhfd vks] ekuf l d LokLF; ij bl dk iHkko gkrk gA

dij] Lyksvu ,.M fofy; el ¼1999½ }kjk ifrikfnr fd; k x; k fd orZeku l æBu xfr'khy vks] dHkh&dHkh cnyrs ifjos'k ea dke djrs gA

csxyh vks] dTtdk ¼1993½ us vi us 'kks'k ea dgk pfd vk/kfud l æBu rsth l s cnyrs ifjos'k ea ekstn gS bl fy, de'pkfj; ka dks viuh ukSdjh ij cgr vf/kd 'kkjhfd vks] ekuf l d [krjka dk l keuk djuk iM+jgk gSftl l s mu ij ruko gks l drk gA

l kaej l vks] fcneckl ¼2000½ ds vuq kj l jdkjh l LFkkuka ds de'pkfj; ka ds fy, dk; LFky ruko , d c<rh gpZ l eL; k gA fo'kks'k dj i fyl vf/kdkfj; ka ds chpA

okax ,.M ykW ¼2001½ us vi us 'kks'k ea ik; k fd dk; LFky ruko l s LokLF; ea fxjkoV] fpfdRI k ykxr ea c<rh] ckj&ckj NvVh yuk] dk; Z dh mRi kndrk ea deh] vks] [kjc dk; Z in'kZu gks l drk gA vr% mlGkus ; gka rd dg fn; k fd ukSdjh l s l EcfU/kr ruko dh l eL; k mu ns'kka ds fy, Hkh fo'kks'k : i l s gkuh pkfg, tks Hkkjh vkfFkZd vks] l keftd i fjoZuka l s xqtj jgs gA

fj dsVk ¼2002½ us Fkkuk ea , d de'pkjh ds in'kZu ij dk; LFky ruko ds iHkko ds ckjs ea v/; ; u fd; k vks] ik; k fd dk; Z dh vf/kdrk vks] l e; dh deh] l kepkf; d ul ka ds chp ruko mRi l u djrs gA ¼6½ bl fy, ; g v/; ; u e/; in's'k ds efgyk i fyl vf/kdkfj; ka ds chp ruko o dk; Z in'kZu ds l Ecu/kka dh tkp djska

Mathur &Pragya ¼1999½ us vi us v/; ; u Hkkjrh; i fyl foHkx ij ruko dk v/; ; u fd; k ftudk m's; i fyl foHkx ds vkQhl j vks] dkWl Vcy ds e/; ; g v/; ; u djuk Fkk fd dksu vR; f/kd ruko ea gA ftl ea mlGkus ik; k fd i fyl foHkx ds vkQhl j T; knk ruko egl l djrs gA i fyl dkWl Vcy dh vi\$kk rFkk fyax ds vk/kkj ij vrj fd; k rks ik; k fd i#k vkQhl j T; knk ruko egl l djrs gA efgyk i fyl vkQhl j dh vi\$kkA

Uma Rani al. (2003) "Women, work and insecurities India"; g v/; ; u xjhc vukš pkfjd Jfedka vksj mudh vl g {kk ij dšunr Fkka ošohdj.k vksj yphys u dh i fØ; k us nfu; k Hkj ea jkstxkj dh l j puk dks cnv fn; k ; g v/; ; u vgenkckn ds 'kgj ea vk; kštr fd; k x; k Fkk ftl ea 1-5 fefy; u Jfedka dh dty Je'kFDr ea l s 15 i fr'kr l s vf/kd Jfedka us vukš pkfjd {ks=ka ea dke fd; k Fkk ftl ea efgyk Jfedka }kjk dbz l eL; kvka dk l keuk djuk i Mk- ts s vl g {kk} mudh nkgjh ftEenkjh] ?kj ds Hkhrj vksj ckgjh dke ea l keatL; ugha cBk i kuk] f'k{kk dk fuEu Lrj] ?kj dh ftEenkjh ds l kFk , d vk; vftR djus ds ncko us muds LokLF; dks i Hkkfor fd; kA efgykvka ds Je ds eW; dks i gpkuus ds fy, l keftd l g {kk iz kkyh ea l qkkj dh vko'; drk gA

Busharo Bano (2011)us ^i fyl dfez ka ds e/; dk; LFky ruko** ij 'kks/k fd; k ftl ea buds 'kks/k ds mīs; ruko ds dkjdka dh i gpku djuk vksj i fyl dfez ka ds chp ruko ds Lrj dks i Hkkfor djus okys l keftd tul kF[; dh; dkjdka dh vuttkotU; tkp djuk gA fu"d"kkā l s Kkr gqyk fd ruko i fyl dfez ka ds e/; , d vfuo; l fgLl k gA jktuhfrd nck] ifjokj ds fy, l e; dh deh] udkj kRed l kožtfud Nfo vksj de oru i fyl dfez ka ds chp ruko ds i kFked dkj.k Fks rFkk ; g Hkh v/; ; u ds nks ku i k; k x; k fd mu i fyl dfez ka ea ruko vf/kd gš tks ; pk gš vf/kd f'kf{kr gA xkeh.k {ks=ka ea rškr gš rFkk ftuds i kl vuttko de gA

pkæ fØd ½2011½ us vi us v/; ; u ^dk; LFky ruko dh j.kuhfr; ka dh i Hkkodkfjrk** ij 'kks/k fd; kA ftl ea mlgkaus l keku; ukšjh ds ruko vksj l keku; dežpkfj; ka }kjk mi ; ksx dh tkus okyh j.kuhfr; ka dh i Hkko' khyrk dks Li "V djus ds fy, tkp dhA ftl ea i k; k fd l æBu ea mi ; ksx dh tkus okyh j.kuhfr; ka dežpkfj; ka dks ruko dks de djus ea egRo i w kZ Hkkfedk fuHkk jgh gA

Nathwat, S.S. and Asha Mathur (1993) us "Marital Adjustment and Subjective well being in Indian educated housewives and working women."ij 'kks/k fd; k ftl ea muds nks ij Fks Subjective wēl l being , oa Maritā Adustment ; g 'kks/k i <hfy [kh ?kjsyw efgyk vksj dkedkth efgyk ds e/; l Ecl/k LFkfi r djus ds fy, fd; k ftl ea i k; k dkedkth efgyk, a T; knk [kq k gA ?kjsyw efgyk dh vi škk rFkk og oškfgd l eki kstu vksj 0; fDrxr [kq' k; ka nksuka dks i <hfy [kh ?kjsyw efgyk dh vi škk vPNs l s l Hkkky i k jgh gA

fu"d"kz

oržeku Hkkjrh; l ekt ea fL=; ka dk i fyl i s'ks ea ços'k vkëkfudhdj.k vksj ekuorkokn dk mi; jã mnkgj.k gA mijksä vfdR nksuka gh ifj'đ'; l ektijd cnyko ds çØe dks n'kkzrs gA vr% ; g vè; ; u nksuka ifj'đ'; ka l s fL=; ka dh cgpdk; Zk Hkfredkvka dk l ello; dj , d i wkz 'đ'Vdksk nus dk ç; kl gA cgpdk; Zk l s rkRi ; Z gS , d l e; ea , d l s vfed dke dks djuka vyx&vyx eukspfdRI dka , oa eukoSkkfudka us vi us vè; ; u ea i k; k fd fL=; k; vDI j cgpdk; Zk Hkfredkvka dks fuHkkrh gS vksj i # "kka dh vi \$kk cgpdk; Zk gkus ea vfed l {ke gA cgpdk; Zk çlÙeku l s l cfekr voëkj.kk gS ft l ea ; kst uk] l æBu] l ello; vksj çLrñhdj.k l fEefyr gsrk gA cgpdk; Zk dh voëkj.kk noh nqkz ; k शसुपरमॉमश से मिलती-जुलती है जिनके कई हक गS vksj tks vyx&vyx dk; kã dk fu"i knu djrs gq pgjs ij eLdjkgV j [krh gA i j r q dbZ dk; kã dks djus ds l kfk pgjs ij eLdjkgV dh : f<økfnrk D; k okLrfodr k dks n'kkzrh gS gekjk l ekt efgykvka dh Nfo dks bruk vkr&çkr djds D; ka çnf' kr djrk gS D; k fL=; ka dks ge døy ekuo ds rkj ij ugha ns[k l drs ge efgykvka l s T; knk vi \$kk djus dh ctk, , d l g; kxh ds : i ea dk; Z djds muds dk; Hkkj dks de ugha dj l drs l ekt dh foHknd vi \$kk, j , s s egRo i wkz ç' uka dks vuns[kk dj efgykvka dks cgpdk; Zk gkus ds çfr etoj dj nrh gA efgyk, a cgpdk; Zk Hkfredkvka ds eè; l rnyu cukus ds nks ku ruko dh fLFkr ea jgrh gA l hfer tk] i kjã fjd Je foHkktu] l e; dh deh vkfn ds otg l s mlga cgp i j s kku; ka dks >yuk i Mfk gA , s s ea os fdl h , d dk; Z dks , dkxrk l s ugha dj i krh gS ft l l s मानसिक अशांति, बेचौनी, अनिद्रा आदि उत्पन्न होती है। सुपरमॉम की अवधारणा सुनने में ftruh ykkouh yxrh gS ; FkkFKZ ea efgykvka ds fy, ; g mruh gh cks>y cu tkrh gA , d gh l e; ea vusd dk; kã dk fu"i knu fL=; ka ds fy, u døy nfgd d"V dh otg cu tkrh gS vfi r q muds fnekxh l gr dks Hkh vR; fkd çHkfor djrk gA vr% vko' ; drk gS fd efgykvka ds cgpdk; Zk Hkfredk dks ekuorkoknh ifjçs; l s ns[kk tk, A

l UnHkZ l iph

- 1- ckjus'k bjk] neu bu ekMZ l kd kbVh ubZ fnYyh] ok.kh çdk'ku] 2016
- 2- ckosyk cl Urhyky] efgykvka ds l jãk.k dkumu] t; ig-, -, u-t- ify'kl] 2017
- 3- çdk çdj] fjl kfl žt dUl VV , M ykbcfj; k i kLV dkoFyDV ikfyfl æ] ifyl çSDVI , .M fjl pZ bu bã/jus'kuy tujy okY; e Vw 2010

- 4- fo' ukbZ vkejkT] 'kgjh i fjçç; ea efgyk i fÿl dh Hk{fedk'} ubZ fnYyh] | Lkfr i fcyd's ku] 1999
- 5- c?ksy Mh-, l -] vi jkèk 'kkL=] ubZ fnYyh- foods çdk' ku] 1992
- 6- çyks MfoM] i fÿl , .M ikfyfVdy MoyieM'] U; w tjl h fçul ju ; fuofl Mh çç] 1969
- 7- os josyk Mh-MCY; w "i fÿl , M i fcyd'] xM fcMcu] ešdMkrks M çkboM fyfeVM] 1978
- 8- Hkkjr l jdkj] f}rh; ç'kkl fud l çkkj vk; ksx] ubZ fnYyh- tuu 2007
- 9- Hkkjrh nychj] i fÿl , .M ihi y : रोल ऑफ पिसपोसिबिलिटीश, पब्लिशिंगकोरपोरेशन, 2006
- 10- Hkukr oSyk] Hkkjr eaU; k; ç'kkl u t; iç] ikbVj i fcy'kt] 1999
- 11- feJk vksi h-] i fÿfl x bu nk 21oha सेंचुरी, नई दिल्ली, रॉयल पब्लिशार्ज, tuojh&ekp] 2006
- 12- ekFkj çKk] LVš bu i fÿl bu bM; k fjdkukb t's ku] ubZ fnYyh] Kku i fcyfl x MkÅI - 1999
- 13- egktu , - bfm; ku i fÿl oç] ubZ fnYyh] nhi , M nhi i fcy'kl] 1982
- 14- uVkuh çdk'k ukjk; .k] efgyk tkxfr- f'k{kk vçš dkumu'] t; iç] vfo"dkj i fcy'kl] fMLVHC; W/I] 2015
- 15- i fÿl vuç çkku o fodkl ç; jkç Hkkjr l jdkj] ubZ fnYyh] 2010A